

De verschriftelijking van Noord-Holland in de dertiende eeuw – een Fries, West-Fries of Hollands fenomeen?

Marco Mostert

Summary

A survey of the places where, until 1300, charters were promulgated in the present-day province of Noord-Holland sheds light on the process by which literate means of communication gradually became predominant there. A comparison on the level of the regions within Noord-Holland suggests that Kennemerland, the south-western part of the area, was precocious, whereas until 1300 the other regions showed more similarities with the present-day province of Friesland. The idea that all of Holland was fully literate by the end of the twelfth century may be in need of revision.

In een recentelijk verschenen artikel heb ik een poging gedaan om te schetsen wat er zoal bekend is over het gebruik van het schrift in de noordelijke Nederlanden, van de eerste eeuw voor Christus tot het begin van de dertiende eeuw.¹ Daarin concentreerde ik me op die kustgebieden die door tijdgenoten werden beschouwd als de woonplaatsen van de Friezen. Ik concludeerde daar, na een overzicht gegeven te hebben van wat er over is aan oorkonden die werden geschreven in het twaalfde-eeuwse Holland, dat aan het einde van de twaalfde eeuw een nieuwe fase begon in de verschriftelijking, het proces waarin steeds meer zaken door steeds meer mensen schriftelijk worden afgehandeld, zaken die voorheen mondeling werden afgehandeld. Tegen 1200 begonnen de graven van Holland, zoals ze nu werden genoemd (ze waren, zoals bekend, begonnen als graven in West-Friesland, een naam die werd gebruikt voor het hele Friese kustgebied ten westen van het huidige IJsselmeer) zo vaak oorkonden uit te vaardigen, dat iets als een kanselarij kon ontstaan: een instelling waarin specialisten van het geschreven woord toezagen op het maken, bewaren en gebruiken van oorkonden. Oorkonden zijn teksten die kunnen worden gebruikt als bewijs van hetgeen erin wordt vermeld,

1 M. Mostert, 'The early history of written culture in the Northern Netherlands', in: *Along the Oral-Written Continuum: Types of Text, Relations and Their Implications*, red. S. Ranković, L. Melve en E. Mundal (Turnhout 2010) p. 449-488 [Utrecht Studies in Medieval Literacy 20].

omdat ze zijn uitgevaardigd door een persoon of instelling (zoals de graaf) die daartoe bevoegd is, en die zijn opgesteld en vervaardigd met inachtneming van bepaalde vormvereisten. De eerste ‘kanselier’ van de graven van Holland was de kapelaan Allinus, een monnik uit het klooster Egmond, dat sterke banden onderhield met het grafelijk huis. Allinus was zowaar een historiograaf. Met hem, zo concludeerde ik, kwam de vroege geschiedenis van wat ooit West-Friesland heette ten einde.² In de dertiende eeuw zou de schriftcultuur in Holland zich snel ontwikkelen tot een niveau dat we ook elders in Latijns Europa kennen. Daarmee stond het in contrast met wat toen de ‘kernlanden’ van de Friezen waren, en met Oost-Friesland. Daar, zo betoogde ik, was het meer zinvol om het gebruik van het schrift te vergelijken met dat in Scandinavië, of Centraal Europa, dan met de westelijke burens in Holland. De overeenkomsten met die gebieden zijn frappant, en de rol van het schrift in het dagelijks leven (wat in het onderzoek wel ‘pragmatisch schriftgebruik’ wordt genoemd) was er, net als in de Friese kernlanden, veel minder ontwikkeld dan in Holland. Er werden vooralsnog bijvoorbeeld veel minder oorkonden geproduceerd.

De observaties met betrekking tot Holland waren ingegeven door een vergelijking van de situatie aan het begin en het eind van de dertiende eeuw. Het vijfdelige *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*, uitgegeven door Koch, Kruisheer en Dijkhof, geeft in totaal 3536 oorkonden tot 1299.³ Tot het jaar 1200 zijn er echter maar 240 oorkonden en oorkonde-achtige teksten te vinden die betrekking hebben op de provincies Noord- en Zuid-Holland en Zeeland. Daaronder bevinden zich ook alle oorkonden die elders werden uitgevaardigd, maar waarin gegevens stonden die op Holland en Zeeland betrekking hebben. Jan Burgers, op wiens werk we ons moeten baseren, heeft gekeken, welke oorkonden werden uitgevaardigd door Hollanders en voor Hollanders: de oorkonder diende Hollands te zijn, en de begunstigde eveneens. Van dergelijke teksten blijken er, als we afzien van een vervalsing, slechts

2 Mostert, ‘The early history’, 472-473.

3 *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299* [voortaan OHZ], 1, *Eind van de 7e eeuw tot 1222*, red. A.C.F. Koch (‘s-Gravenhage 1970) nrs. 1-423; 2, *1222 tot 1256*, red. J.G. Kruisheer (Assen/Maastricht 1986) nrs. 424-1084; 3, *1256 tot 1278*, red. J.G. Kruisheer (Assen/Maastricht 1992) nrs. 1085-1825; 4, *1278 tot 1291*, red. J.G. Kruisheer (Assen 1997) nrs. 1826-2573; 5, *1291 tot 1299*, red. E.C. Dijkhof en J.G. Kruisheer (Den Haag 2005) nrs. 2574-3536.

twaa!f overgeleverd te zijn.⁴ Deze teksten werden vrijwel allemaal geproduceerd in het klooster Egmond, halverwege de twaalfde eeuw, met gebruikmaking van aantekeningen en notities die in het klooster aanwezig waren, bijvoorbeeld de zogenaamde Evangelie-aantekeningen. Egmond kreeg halverwege de twaalfde eeuw een uit Gent afkomstige abt, die de oorkonde als genre introduceerde in Holland.⁵ De authentieke aantekeningen over bezitsoverdracht en dergelijke werden ‘vernieuwd’ in de vorm van oorkonden. Bij de samenstelling daarvan werd, net als elders in het twaalfde-eeuws Europa, geëxperimenteerd, en daarbij ging regelmatig wat mis – reden waarom deze oorkonden door de beoefenaars van de oorkondenleer ook als vervalst terzijde werden geschoven. Maar deze ‘vervalsingen’ waren geen moedwillige pogingen om onwaarheden te zeggen met de bedoeling te misleiden: men probeerde eenvoudigweg de kennis omtrent de schenkingen aan Egmond en de rechten van het klooster in een nieuwe vorm te gieten, die van de oorkonde. Deze vervalsingen kan men daarom beter als ‘vernieuwingen’ beschouwen. Hoe dit verder ook zij, het is duidelijk dat aan het begin van de twaalfde eeuw pragmatisch schriftgebruik nog maar nauwelijks was doorgedrongen in Holland. De meeste inwoners kwamen nooit of slechts heel zelden in aanraking met oorkonden, en in zulke gevallen konden ze van de inhoud van die rechtsgeldige documenten alleen kennis nemen via het voorlezen ervan in vertaling, omdat ze allemaal waren gesteld in het Latijn. Als er een juridisch conflict was, dan vertrouwde men vooralsnog op de verklaringen van levende getuigen, en oorkonden konden slechts een rol spelen bij de oplossing van het conflict indien ze tot spreken werden gebracht.

In deze situatie kwam verandering in de dertiende eeuw, en dan vooral in de tweede helft van de dertiende eeuw, toen er een enorme toename in de oorkondenproductie plaatsvond. Voor de dertiende eeuw geeft het *Oorkondenboek* maar liefst 3296 oorkonden, tegen 240 voor de hele periode

-
- 4 J.W.J. Burgers, ‘Trust in writing: Charters in the twelfth-century County of Holland’, in: P. Schulte e.a. (red.), *Strategies of Writing: Studies on Text and Trust in the Middle Ages* (Turnhout 2008) p. 111-131 [Utrecht Studies in Medieval Literacy 13]; J.W.J. Burgers en M. Mostert, “De manie overal vervalsingen te zien.” Oorkondenvervalsingen in Egmond en Holland’, in: G.N.M. Vis (red.), *Het klooster Egmond: hortus conclusus* (Hilversum 2008) p. 103-123 [Egmondse Studiën 5].
- 5 Zie ook G. Declercq, ‘Van “renovatio ordinis” tot “traditio romana”. De abdij van Egmond en de Vlaamse kloosterhervormingen van de 12de eeuw’, in: G.N.M. Vis en J.P. Gumbert (red.), *Egmond tussen Kerk en wereld* (Hilversum 1993) p. 163-181 [Egmondse Studiën 2].

tot 1200. Voor de oorkonden, uitgevaardigd in de laatste negen jaren van de dertiende eeuw bleek het hele vijfde deel nodig: het gaat dan ook om het verbluffende aantal van bijna 1000 overgeleverde oorkonden. En dan is bekend, dat er veel meer geweest moet zijn. Veel oorkonden, zoals de teksten die werden opgesteld bij het scheiden van de markt, wanneer iemand door de stadsclerk een bewijs van aankoop van bijvoorbeeld een koe liet opmaken, hadden geen functie meer nadat de koe was overleden; het perkament waarop de oorkonde was geschreven kon vervolgens voor andere doeleinden gebruikt worden (als geprepareerde dierenhuid bleek het geschikt om er kruiken mee af te sluiten, bijvoorbeeld). Was men aan het begin van de twaalfde eeuw nog vrijwel onbekend geweest met oorkonden, aan het eind van de dertiende eeuw waren ze gemeengoed geworden, en ook zij die zelf wellicht niet konden lezen en schrijven, wisten wat je met oorkonden kon doen in geval van een juridisch geschil. In die zin kenden ook ongeletterde Hollanders een geletterde mentaliteit.⁶ Net als elders in Europa betekende de dertiende eeuw in Holland een enorme ontwikkeling van de schriftcultuur, die niemand ongemoeid liet.

Deze redenering klopt, wanneer men de ontwikkelingen op het niveau van het hele graafschap Holland bekijkt. Maar klopt het ook, wanneer men kijkt naar de regio's waaruit Holland in de dertiende eeuw bestaat? Kunnen we dezelfde ontwikkelingen waarnemen in Noord-Holland als in Zuid-Holland, en, als we binnen Noord-Holland blijven, dezelfde ontwikkelingen in het Gooi en Amstelland, in Kennemerland en in West-Friesland? Deze vraag werd bij mijn weten nog niet eerder gesteld. In de poging er een voorlopig antwoord op te geven zal duidelijk worden, dat het enorme oorkondenmateriaal met betrekking tot Holland, zoals dat is uitgegeven in de vijf monumentale delen van het *Oorkondenboek*, in een korte presentatie niet uitputtend kan worden behandeld. Wel is het mogelijk om op grond van enkele sonderingen een hypothese te formuleren, die nader onderzoek naar mijn mening zal kunnen bevestigen.

Bij het bestuderen van de regionale verscheidenheid binnen Holland inzake verschriftelijking kan men verschillende wegen bewandelen. In de eerste plaats kan men ervoor kiezen om de Noord-Hollandse plaatsnamen, genoemd in de dertiende-eeuwse oorkonden, opgenomen in het *Oorkondenboek*, te karteren, en om de zo ontstane kaart te leggen

6 Vgl. M. Mostert, *Maken, bewaren en gebruiken. Over de rol van geschreven teksten in de Middeleeuwen* (Utrecht 2010) p. 5-6.

over de kaart van de plaatsnamen, genoemd in de oudere opgenomen oorkonden.⁷ Het argument voor het bewandelen van deze weg is, dat de nederzettingen die aldus aan het licht komen, in de oorkonden genoemd worden, en dat oorkonden daarmee een functie in het leven van die nederzettingen kan worden toegedicht. Ze zijn immers, al is het mogelijk alleen maar passief, in aanraking gekomen met het pragmatische schriftgebruik. Deze kaarten zou men dan ook nog kunnen vergelijken met de kaart, die is te maken van álle Noord-Hollandse toponiemen tot 1200 (door gebruik te maken van het onvolprezen *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200* van Künzel, Blok en Verhoeff),⁸ of met de archeologische kaart die, ingewikkelder, te maken is van alle bekende bewoningssporen. Uit deze vergelijkingen zou dan blijken hoeveel van de bekende nederzettingen in aanraking kwamen met oorkonden, en of er regionale verschillen waren wat betreft dit contact met het geschreven woord. Om praktische redenen kan deze weg hier niet bewandeld worden. Een tweede mogelijke weg zou zijn om, net als Burgers deed in zijn studie van de oorkonden tot 1200, te kijken naar díe oorkonden, die door Hollanders werden uitgevaardigd vóór Hollanders.⁹ Als uit de tekst van een oorkonde kan worden opgemaakt, dat de oorkonder uit Kennemerland, Waterland of West-Friesland komt – of als er andere historische gegevens zijn die de herkomst van de oorkonder laten vaststellen – dan is het na doornemen van álle dertiende-eeuwse oorkonden in het *Oorkondenboek* mogelijk vast te stellen of er regionale verschillen zijn in het maken en gebruiken van oorkonden, en zo ja, welke. Omdat de vijf delen van het *Oorkondenboek* vergezeld gaan van een uitstekende index, is het in principe mogelijk om deze exercitie tot een goed einde te brengen. Problematisch is evenwel, dat in de meeste gevallen de herkomst van de betrokken personen niet met de nodige precisie blijkt vast te stellen. Ook deze weg zullen we daarom voorlopig links laten liggen.

7 Zie J.W.J. Burgers e.a., *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299. Index van namen en cumulatieve lijst van verkort aangehaalde werken* (Den Haag 2005).

8 R.E. Künzel, D.P. Blok en J.M. Verhoeff, *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200* (Amsterdam 1988) [Publikaties van het P.J. Meertensinstituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen 8].

9 Zie *supra*, noot 4, en J.W.J. Burgers, 'De abdij van Egmond en het begin van het Hollandse oorkondewezen', in: *Het klooster Egmond*, p. 71-101.

Een derde weg bestaat eruit, om te kijken naar die oorkonden, die zijn uitgevaardigd in de provincie Noord-Holland, zoals blijkt uit de oorkonde zelf. In het formulier van een oorkonde kan worden aangegeven wanneer en waar de oorkonde werd uitgevaardigd. De datum wordt meestal precies aangegeven; de plaats van uitvaardiging helaas veel minder vaak. De reden daarvoor lijkt te zijn, dat de plaats van uitvaardiging geen consequenties had voor de rechtsgeldigheid van de oorkonde, en daarom kon de vermelding worden weggelaten. In de meeste gevallen werd dat ook gedaan. In die gevallen in het *Oorkondenboek* waarin de plaats van uitvaardiging wordt genoemd, blijkt Zuid-Holland duidelijk beter vertegenwoordigd dan Noord-Holland. Vreemd is dat niet, gezien de rol van Den Haag als centrum van de grafelijke macht en de rol van Dordrecht als handelsmetropool en belangrijkste stad in Holland. In iets minder dan 100 gevallen wordt een plaats in Noord-Holland genoemd als plaats van uitvaardiging. Hoewel er een kans is dat een klerk die, bijvoorbeeld, toevallig op het nu verdwenen grafelijk kasteel Aalbertsberg, in de buurt van Bloemendaal, werkte, nu net de gewoonte had om de naam van het kasteel te vermelden in de datumregel – en daarmee de rol van Aalbertsberg groter doet voorkomen dan die in werkelijkheid was – en hoewel het ook mogelijk is, dat een klerk die, bijvoorbeeld, in Schagen werkte, die plaatsnaam toevallig nooit in de datumregel vermeldde, weten we in ieder geval zeker dat bij de selectie van die oorkonden, die zeker in Noord-Holland zijn uitgevaardigd, Noord-Hollanders betrokken waren, al was het maar als publiek bij de publicatie van die oorkonden, die in het openbaar en hardop werden voorgelezen (en in geval van Latijnse oorkonden werden samengevat in de volkstaal). Bij die gelegenheden kwamen de Noord-Hollanders zeker in aanraking met pragmatisch schriftgebruik. Hoewel er ongetwijfeld veel meer oorkonden voor en door Noord-Hollanders werden geproduceerd dan alleen oorkonden die in Noord-Holland werden uitgevaardigd (daarvan hebben we er net iets minder dan 100 over), is dat aantal groot genoeg om hypotheses op te kunnen stellen over eventuele regionale verschillen binnen Noord-Holland. We zullen daarom hier deze derde weg kiezen; dat de conclusies een voorlopig karakter hebben, zal duidelijk zijn. Ze dienen getoetst te worden door het bewandelen van de eerste twee genoemde wegen.

Als we deze oorkonden bekijken, dan valt op dat er een duidelijke ontwikkeling is in het gebruik van de waarborgmiddelen (d.w.z. de middelen waarmee de echtheid van de oorkonde wordt bewezen). In de vroegste oorkonden was het noemen van getuigen die bij de rechtshandeling aanwezig waren gebruikelijk. In de twaalfde-eeuwse oorkonden is dit de regel – het waren immers de levende getuigen die in de nog overwegend mondeling georganiseerde samenleving de doorslag

gaven – maar in de dertiende-eeuwse oorkonden vervangen zegels al snel de lijsten van de getuigen. Alleen wanneer grote groepen van (waarschijnlijk) ongeletterden bij de rechtshandeling betrokken zijn, worden er nog lijsten van getuigen genoemd. Dat gebeurt bijvoorbeeld bij de keur voor de burgers van Haarlem die graaf Willem II in 1245 uitvaardigde,¹⁰ de onderwerping van de ingezetenen van Akersloot aan graaf Floris V in 1275, na de Kennemer opstand,¹¹ en de keur voor de ingezetenen van Kennemerland die diezelfde graaf in 1292 uitvaardigde.¹² En ook in 1295, wanneer twee ridders en twee knapen uitspraak doen in Heemstede in een geschil tussen de ingezetenen van Kalslagen en de abdis en het convent van Rijnsburg (kennelijk als plaatsverangers van de graaf) worden naast de zegels van de ridders getuigen genoemd.¹³ De kracht van het ridderzegel was kennelijk nog niet zo groot als die van het zegel van de graaf.

In verreweg de meeste gevallen worden zegels genoemd als waarborgmiddel: de graaf voert een zegel (en in het geval van Rooms-koning Willem voert hij zelfs een koninklijk zegel),¹⁴ vanaf 1228 voert de abt van Egmond een zegel,¹⁵ in 1251 blijkt Simon van Haarlem, ridder, een zegel te voeren,¹⁶ en in 1255 een andere ridder, Nikolaas Persijn van Haarlem.¹⁷ Wanneer Christina, de burggravin van Leiden, in 1253 in Haarlem een oorkonde uitvaardigt voor een burger van die stad, excuseert ze zich voor het gebruik van het zegel van haar echtgenoot, *quia sigillo non utimur* ('omdat wij geen zegel gebruiken').¹⁸ En de afwezigheid van het zegel van de knapen die in 1295 deel uitmaakten van het gerecht waarin het geschil tussen Kalslagen en Rijnsburg werd opgelost, wordt ook nadrukkelijk vermeld (*want Hughe ende Godevart vorseide cnapen ghenen zeghel en hebben*).¹⁹ Dit betekent, dat het zegel van ridders en zelfs, zo lijkt het, van gewone burgers, aan het eind van de dertiende eeuw voldoende waarborg geeft voor de echtheid van een oorkonde. En dat

10 OHZ Nr. 672.

11 OHZ Nr. 1689.

12 OHZ Nr. 2710.

13 OHZ Nr. 3032.

14 Vgl. OHZ Nrs. 1005-1007, 1025-1029, 1045, 1048, 1050-1055, 1062-1063.

15 Vanaf OHZ Nr. 480.

16 OHZ Nr. 877; vgl. ook OHZ Nrs. 958 en 1038.

17 OHZ Nr. 1066.

18 OHZ Nr. 973.

19 OHZ Nr. 3032.

betekent, dat men geen behoefte meer had aan getuigen, behalve in uitzonderlijke gevallen. Maar vrijwel alle gevallen waarin zegels worden genoemd komen uit Kennemerland, en het is nog maar de vraag of elders in Noord-Holland zegels dezelfde bewijskracht hadden.

In Kennemerland, zo lijkt het, waren oorkonden inderdaad gemeengoed geworden in de dertiende eeuw. Vanaf de twaalfde eeuw oorkondde de graaf in Egmond,²⁰ evenals de abt van Egmond.²¹ De abt oorkondde bij gelegenheid ook elders in de buurt, zoals in Beverwijk.²² En de graaf kon dan wel oorkonden in Egmond uitvaardigen voor personen en instellingen buiten Noord-Holland (Rooms-koning Willem oorkondde er voor Quedlinburg, Bern en Zürich),²³ in een aantal gevallen waren het toch Noord-Hollanders die voor Noord-Hollanders oorkonden uitvaardigden, hier in het noorden van Kennemerland. Afgezien van Egmond en Beverwijk werden er ook in Alkmaar, Velzen en Heemskerk oorkonden uitgevaardigd, ook door locale ridders.²⁴

Het zuiden van Kennemerland is de meest ontwikkelde streek binnen Noord-Holland. Van de bijna 100 met zekerheid in Noord-Holland uitgevaardigde oorkonden komen er maar liefst 61 uit deze streek. Dat komt grotendeels doordat de graven hier een van hun machtscentra hadden. In Haarlem wordt tien keer een grafelijke oorkonde uitgevaardigd,²⁵ en in het grafelijk huis te Vogelenzang gebeurt dat ook een keer.²⁶ Maar het grafelijk kasteel Aalbertsberg spant de kroon. Vanaf 1220, toen graaf Willem I er de bruidsschat voor zijn vrouw Maria bij oorkonde liet vastleggen (en die liet meebezegelen door de bisschop van Utrecht), hebben de graven er 21 keer een oorkonde uitgevaardigd waarin de plaats wordt genoemd.²⁷ De erin aan de orde gestelde onderwerpen betroffen in maar elf gevallen zaken die Noord-Hollanders aangingen; de rest betrof Zuid-Hollanders, Hollanders in het algemeen of de bureu (en daaronder dan de oorkonde die graaf Floris V in 1272 uitvaardigde voor abt en convent van het klooster Ludingakerke, over de rechten op

20 OHZ Nrs. 94, 151-152, 1025-1028, 1055, 1062-1063, 1926, 2703, 2709, 2832, 2834.

21 OHZ Nrs. 102, 408, 501, 625, 647, 866, 889, 893, 961, 1033, 1149.

22 OHZ Nr. 1221 (Beverwijk). Zie ook Nrs. 101, 496, 1262, 1304 (Haarlem).

23 OHZ Nrs. 1027 (Quedlinburg), 1028 (Bern) en 1063 (Zürich).

24 OHZ Nrs. 99, 3267 (Alkmaar); 1066 (Velzen); 2750 (Heemskerk).

25 OHZ Nrs. 233, 551, 591, 672-673, 783, 1488, 1542-1543, 3096.

26 OHZ Nr. 2522; zie ook Nr. 3400.

27 OHZ Nrs. 405-406, 1651, 1662, 1689, 1714, 1764-1765, 2120, 2161, 2228, 2385, 2704, 2708, 2710, 2712-2713, 2836-2837, 2849, 2926.

grafelijk pachtland op Tessel²⁸ en de keur die diezelfde graaf in 1292 uitvaardigde voor de burgers van Staveren²⁹). De graven ontvingen kennelijk delegaties aan hun hof, en vaardigden daar hun beslissingen in de vorm van oorkonden uit.

Ook anderen dan de graaf oorkonden in de zuidelijke helft van Kennemerland. Onder degenen die naar het grafelijk hof kwamen waren er, die ook zelf oorkonden uitvaardigden. Voordat Staveren zijn keur kreeg, in 1292, werd de graaf eerst in zijn kasteel te Aalbertsberg per oorkonde gehuldigd als landsheer.³⁰ De abt van Egmond kwam ook vaak voorbij, zoals in 1230, toen hij in Haarlem samen met de graaf zijn zegel hechtte aan een financiële verlichting voor de dienstmannen van de abdij te Castricum.³¹ Maar ook minder aanzienlijken, zoals de ridders en burgers die te Haarlem zaken deden, vaardigden daarbij oorkonden uit. In 1251 bijvoorbeeld beleende ridder Simon van Haarlem zo Jakob van Elsbroek, een burger van Haarlem, met een stuk land.³² Drie jaar later waren dezelfde personen verwickeld in een kwestie over de tiende van Raasdorp, waarover Simon een tweede oorkonde uitvaardigde.³³ Een interessant geval deed zich voor in 1253, toen ridder Hugo van Naaldwijk te Haarlem in het met name genoemde huis van Boudewijn Mambartar een oorkonde uitvaardigde voor Willem uten Hage over bos en stukken land te Velsen. Het zegel van Floris, de broer van Rooms-koning Willem (die kennelijk elders vertoefde) en andere hoogwaardigheidsbekleders werd eraan gehecht.³⁴

Het moge duidelijk zijn: in Kennemerland was het pragmatische schriftgebruik inderdaad in de loop van de dertiende eeuw ingeburgerd. Het gebied deed niet onder voor Zuid-Holland – hoewel het nog maar de vraag is, in hoeverre er in Zuid-Holland ook zinvol onderscheid te maken valt tussen de verschillende steden en regio's. Maar hoe zat het nu elders in Noord-Holland?

Een groter onderscheid dan tussen het niveau van verschriftelijking in Kennemerland en dat elders in Noord-Holland is nauwelijks voorstelbaar. Voor het Gooi hebben we een brief uit 1233 waarin Gijsbrecht

28 OHZ Nr. 1599.

29 OHZ Nr. 2713.

30 OHZ Nr. 2712.

31 OHZ Nr. 496.

32 OHZ Nr. 877.

33 OHZ Nr. 1038.

34 OHZ Nr. 974.

van Amstel aan de abdis en het convent van Rijnsburg uitsluitel geeft over een regeling inzake een domein te Boskoop. Waarborgen worden niet aangekondigd, en de tekst is eerder een brief dan een oorkonde te noemen.³⁵ En tussen 23 en 27 juni 1296 heeft graaf Floris V, die op dat moment in het huis te Muideren ingesloten is, een bevel uitgevaardigd aan de Kennemers, West-Friezen en Waterlanders om vreedzaam naar huis te gaan. Ook dit is eerder een brief dan een oorkonde te noemen.³⁶ (Zoals bekend mocht het niet baten, omdat hij op 27 juni werd vermoord, onder meer door de regionaal invloedrijke Gijsbrecht van Amstel.) Dat is alles voor wat betreft het Gooi, en, met uitzondering van West-Friesland, zijn er elders in Noord-Holland ook al geen oorkonden bekend, waar in de datumregel de plaats van uitvaardiging genoemd werd.

Ook in West-Friesland is er niet veel activiteit zichtbaar. Als Rooms-koning Willem in mei 1254 in West-Friesland op veldtocht is, vaardigt hij verschillende oorkonden uit. Ondanks de militaire setting lijkt het *business as usual* voor de graaf van Holland, die tevens tot koning van Duitsland was gekozen. In zijn legerkamp beleent hij op 18 mei Wedekind, de bisschop van Minden.³⁷ In dit geval handelt hij als Rooms-koning, en de bisschop was geen partij in het conflict tussen Willem en de West-Friezen. Drie dagen later is dat anders. Op 21 mei vaardigt Willem, ditmaal op grond van zijn grafelijke macht, zo lijkt het, een oorkonde uit voor de abdij van Egmond over een ruil van dienstlieden.³⁸ Egmond had wel degelijk rechten en plichten in West-Friesland, maar de oorkonde had net zo goed elders in het graafschap uitgevaardigd kunnen worden; dat dit gebeurde in Willems legerkamp was toeval. Dat geldt ook voor de belening door Willem, diezelfde dag, van Gerard geheten Bertoud en diens drie zusters met goederen te Akersloot.³⁹ Toen, in mei 1283, graaf Floris V Willem van Brederode een oorkonde gaf waarin de rechten op Papendrecht en andere ambachten in Zuid-Holland werden uiteengezet, was het ook niets dan toeval dat de graaf op dat moment in Medemblik vertoefde.⁴⁰ En daarmee hebben we alle in West-Friesland in met name genoemde plaatsen uitgevaardigde oorkonden gehad. Het zijn er welgeteld vier.

Dit betekent niet, dat West-Friese *plaatsen* niet in het *Oorkondenboek*

35 OHZ Nr. 543.

36 OHZ Nr. 3140.

37 OHZ Nr. 1005.

38 OHZ Nr. 1007.

39 OHZ Nr. 1006.

40 OHZ Nr. 2010.

van Holland en Zeeland tot 1299 voorkomen. Zo geeft graaf Floris V op 14 januari 1277 een financiële beloning aan de ingezetenen van Akersloot en Uitgeest voor hun hulp in de strijd tegen de Friezen (de oorkonde werd te Aalbertsberg uitgevaardigd).⁴¹ En op 11 december 1280 geeft dezelfde graaf een soortgelijke beloning aan de ingezetenen van Wormer wegens de gevangenneming en uitlevering van Friezen (deze oorkonde werd te Egmond uitgevaardigd).⁴² De abt van Egmond had positiever bemoeienis met de West-Friezen. Abt Lubbert II gaf in 1250 een gift van onlangs bedijkt land aan de opwonenden van abdijland te Schagen, en in de oorkonde die hij daartoe uitvaardigde worden allerhande regelingen met betrekking tot dat stuk land opgesomd, zodat de oorkonde het karakter van een schenkingsoorkonde-met-keur heeft.⁴³ Deze voorbeelden geven aan, dat we ons niet kunnen vergenoegen met de bestudering van in West-Friesland *uitgevaardigde* oorkonden om te weten te komen, op wat voor manier de West-Friezen met oorkonden en pragmatisch schriftgebruik in aanraking kwamen. Wel suggereert het zeer kleine aantal West-Friese uitvaardigingen in ons dossier dat er toch veel minder gebruik werd gemaakt van oorkonden bij het oplossen (en voorkomen) van conflicten dan in Kennemerland en in (sommige streken van) Zuid-Holland.

Waarom zijn er zulke verschillen te zien tussen West-Friesland en het aangrenzende Kennemerland, om van Zuid-Holland maar te zwijgen? Misschien heeft dit voor een deel te maken met de verschillende ontginningsgeschiedenis van West-Friesland. Het lijkt erop, dat in Zuid-Holland het initiatief voor de ontginning van woeste gronden (vanaf de elfde eeuw) bij de graaf lag, die hiervoor *locatores* uit Vlaanderen en Brabant naar Zuid-Holland haalde. Hij verkreeg inkomsten uit deze ontginningen, en de rechten en plichten van de kolonisten moesten ook geregeld worden. Mogelijk, dat hierom oorkonden werden uitgevaardigd. In West-Friesland waren de veenontginningen echter ouder, zo lijkt het, en hier is het initiatief uitgegaan van de lokale Friese bevolking. Toen de graven van Holland zich actief met de ontginningen gingen bezighouden, was het overgrote deel van de venen in de noordelijke streken ten westen van de Vlie al in cultuur gebracht. Aangezien er geen sprake meer was van een wildernis, kon de graaf ook geen aanspraak meer maken op zijn rechten hierop. Het had dus geen zin meer om hier ook kolonisten naar toe te dirigeren, en het was evenmin nodig

41 OHZ Nr. 1764.

42 OHZ Nr. 1926.

43 OHZ Nr. 866.

regelingen omtrent rechten en plichten op papier te zetten.⁴⁴ De ‘keur’ van abt Lubbert II voor de opwonenden van het abdijland te Schagen toont overigens aan, dat een dergelijke regeling voor nieuw land ook hier zin had. Door het ontbreken van grafelijke rechten ontbrak het aan redenen om een grafelijke, op pragmatisch schriftgebruik stoelende, administratie op poten te zetten. En het lijkt erop, alsof de organisatie van de macht in West-Friesland ook ‘platter’ was, minder niveaus kende, dan die organisatie elders in Holland. De macht van de graaf stond hier, zoals keer op keer zou blijken, vaker ter discussie dan elders in het graafschap.⁴⁵

Deze sociaal-politieke en economische omstandigheden doen denken aan die in centraal Friesland. Ook daar was het grafelijk gezag lastig in de bestaande sociale organisatievormen in te voegen. Ook daar was het gebruik van oorkonden nog lang niet ingeburgerd. Dankzij Rolf Bremmers *Hir is eskriven* weten we veel meer over de wetsteksten die in dertiende-eeuwse handschriften werden afgeschreven tussen Vlie en Wezermonding en die, ongeacht de datering van die wetsteksten zelf, in hun overgeleverde vorm een rol hebben moeten spelen in de dertiende eeuw.⁴⁶ Uit deze wetsteksten en uit beschrijvingen van schriftgebruik in de dertiende-eeuwse Friese landen blijkt, dat er wellicht grotere overeenkomsten waren tussen Friesland ten oosten en ten westen van het Vlie dan we wellicht geneigd zouden zijn te denken.

Dat de Friezen ten westen van het Vlie ook voor tijdgenoten in Holland een bekende grootheid vormden, blijkt uit een bekende passage uit de *Annalen van Egmond*, vermeld onder het jaar 1167 (en ongeveer gelijktijdig met de gebeurtenis geschreven door annalist F):

‘In hetzelfde jaar is er in de plaats Egmond een lam geboren met één

44 P.C.M. Hoppenbrouwers, ‘Van waterland tot stedenland. De Hollandse economie ca. 975-ca. 1570’, in: T. de Nijs en E. Beukers (red.), *Geschiedenis van Holland*, 1, *Tot 1572*, (Hilversum 2002) p. 103-148, is – terecht – zeer voorzichtig.

45 Dit blijkt o.m. uit de West-Friese waterstaatgeschiedenis en de geschiedenis van de ontginningen. Zie de recente synthese van W. Blockmans, *Metropolen aan de Noordzee. De geschiedenis van Nederland, 1100-1560* (Amsterdam 2010) p. 38-39, 41-42 (met verwijzingen). Pas Floris V slaagt erin West-Friesland te pacificeren. De ‘vrije boerenbevolking’ (zo Blockmans, *ibid.*, 139) kwam pas in 1288-1289 definitief onder het grafelijk gezag. Dit was niet zonder consequenties voor de ontwikkeling van de grafelijke administratie. Zie Blockmans, *ibid.*, 130, 138-139, 142, 144, 166 (met verwijzingen).

46 R.H. Bremmer Jr, *Hir is eskriven. Lezen en schrijven in de Friese landen rond 1300* (Hilversum/Leeuwarden 2004).

kop en een dubbel achterlijf, zes poten en twee staarten. Velen kwamen kijken en genoten van het schouwspel. En aangezien een voorteken iets pleegt te voorspellen of te betekenen, geloofden sommigen dat de twee achterlijven van het lam betekenden dat het graafschap Holland in twee zeer verschillende volken was verdeeld, Hollanders namelijk en Friezen, beide behorend bij één graaf, maar toch zeer vaak onderling verdeeld in vijandige tweedracht. En de grens tussen beide volken, en als het ware de scheidslijn, is de plaats Egmond, waar het monster van tweedracht en verdeeldheid ter wereld kwam, verdeeldheid die in die tijd zó groot was, dat wederzijds het ene volk niet zou aarzelen om het andere te beroven van het leven en alle bezittingen, als de mogelijkheid zich aandiende.⁴⁷

Twee volken botsen te Egmond, aan de noordgrens van Kennemerland, op elkaar. Dat daar ook twee manieren van omgang met het schrift op elkaar lijken te ‘botsen’, was iets dat ik niet had kunnen bevroeden voor ik aan mijn beperkte onderzoek begon. Als voorlopige conclusie lijkt het erop, alsof de verschriftelijking van Noord-Holland in de dertiende eeuw vooralsnog vooral een Hollands (of misschien preciezer: Kennemer) fenomeen was – althans als we kijken naar de uitvaardiging van oorkonden. Dat er daarnaast ook in Noord-Holland nog steeds een manier van omgaan met mogelijke conflicten bestond, waarin aan het geschreven woord beduidend minder werd gehecht, lijkt verrassend. Het zou goed zijn te toetsen in hoeverre deze andere schriftcultuur in West-Friesland inderdaad verschilde van die in Kennemerland en Zuid-Holland. En om dan vervolgens eens te bezien in hoeverre de dertiende-eeuwse West-Friese schriftcultuur verschillen en overeenkomsten vertoonde met die van de Friese landen beoosten het Vlie. Maar ik moet het hier bij enkele hypothesen laten.

47 *Annalen van Egmond. De Annales Egmundenses ... [en] ... het Chronicon Egmundanum*, red. en vert. Marijke Gumbert-Hepp en J.P. Gumbert [voor de *Annales Egmundenses*], red. J.W.J. Burgers [voor het *Chronicon*] (Hilversum 2007) p. 250-253 [Middellevse Studies en Bronnen CVII].